

JERZY SNOPEK

„*A kisállamok nyomorúsága*”*A Bibó István-i Közép-Európa*

Közép-Európa kérdésköre állandóan jelen volt Bibó István gondolkodásában, s ez számos művén nyomot hagyott. A kiindulópontot számára mindig a magyar kérdés jelentette. A magyar ügy prizmáján keresztül szemlélte az egész közép-európai régiót. E tekintetben Kossuth Lajos és Jászi Oszkár művét folytatta, s – bizonyos értelemben – a két világháború közötti magyar gondolkodók és publicisták egész sorának, különösen Németh Lászlónak a nyomdokain haladt. Hazája helyét keresve az európai államok és nemzetek kapcsolatrendszerében, már a háború idején írt, később elvetett *Az európai egyensúlyról és békéről* című könyvében is a közép-európai problematika sajátosságait boncolgatta.

Erre a műre hivatkozva írta meg 1946-ban – a békekötéssel kapcsolatos tárgyalások közeledtével – *A kelet-európai kisállamok nyomorúságát*. Minthogy ebben központi helyet foglal el a minket érdeklő problematika, ezért főleg erre a műre támaszkodva mutatjuk be Bibó koncepcióját. Első pillantásra már maga a cím is megtévesztőnek tűnhet fel, hiszen a Közép-Európa szoros értelemben vett történelmi magját alkotó államok itt kelet-európai besorolást kaptak.

Bibóhoz egyébként is közel állt ez a terminológiai besorolás, ám szempontunkból ennek nincs különösebb jelentősége. E tekintetben nem is volt következetes, aminek Bibó esetében – tekintetbe véve, hogy minden téren igen lelkiismeretes, pontos tudóssal van dolgunk – megvan a maga üzenete. Fejtegetései közepette többször is használja már a „Közép- és Kelet-Európa” fogalmat. A végérvényesen meg nem oldott, sőt ki sem fejtett problémát alighanem az olyan államok elhelyezése jelentette, mint Németország vagy Ausztria. A szerző akarva, akaratlanul a közép-európai régióval kapcsolatos gondolkodás igen gazdag honi hagyományához kapcsolódott. Magyarországon – miként egyébként másutt is – ez a gondolkodás szorosan összefüggött az ország számára fontos politikai megoldások keresésével, a szuverenitás és a sokoldalú fejlődés optimális feltételeinek meghatározására tett kísérletekkel. Így volt ez Kossuth, Jászi, Teleki és a két világháború közötti nemzedék népes tábora esetében is. A magyarok szemében Közép-Európa kérdése hosszú éveken át a Habsburg Monarchia fogalmával és az egykori történelmi Magyarország, az ún. Szent István-i birodalom esetleges visszaállításával kapcsolódott egybe. A jelek arra mutattak, hogy a II. világháború után Magyarország kérdése már nem fog ennyire erős szálakkal kötődni ehhez a konstellációhoz, hogy Közép-Európa fogalma egyre inkább irodalmi vagy kulturális mítosszá válik, amely az idő

Prof. dr. hab. Jerzy Snopek, Instytut Badań Literackich PAN (a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomkutatási Intézete). Az írás a megjelenés előtt álló *Europa Środkowa – fantom, mīt, rzeczywistość. Szkice* (Közép-Európa – fantom, mítosz, valóság. Vázlatok) című könyv részlete.

múlásával fokozatosan idealizálódik. Előre futva a jövőbe, elmondhatjuk, hogy hasonló tendenciák valóban megjelentek, ám majd csak néhány évtizeddel később, többek között Konrád György, Mészöly Miklós, Kiss Gy. Csaba írásaiban.

Bibó ezzel szemben, rögtön a háború után, abból a nagyon gyakorlati szükségletből indult ki, hogy fel kell vázolni Magyarország legközelebbi jövőjének perspektíváit. Értekezésének gyakorlati-politikai indíttatása nem korlátozta Bibó gondolkodásának perspektíváit. A régiónk államainak történelmi fejlődésében fellelhető törvényszerűségek után kutatva igen alapos és hatásos, bár következtetéseiben néha ellentmondásos elemzést végzett ezen országok politikai meghatározottságaival és választásaival, kulturális és mentális sajátosságaival kapcsolatban. A reá jellemző szókimondással törekedett az elemzés alá vett jelenségek lényegének megragadására, az igazság megismerésére és a történelmi igazságszolgáltatásra. Teljes mértékben immunis a múlt mitizálásának csábítására, idegen tőle minden üres nemzeti érzelgősség, ám a nemzet (állam) javát mindig szem előtt tartja. És az egész régió harmonikus fejlődését ugyancsak, hiszen ezek a dolgok szétválaszthatatlanok. Kérlelhetetlenül feltárja önmagunk által gyakran megindokolt gyöngeségeinket. Hisz abban, hogy a történelem mégiscsak lehet „az élet tanítómestere”, miközben ugyanis feltárja múltunk zátonyait, a fejlődés fékjeit, a mentális sérüléseket, igyekszik ezekre felhívni a figyelmünket, meg akar bennünket óvni tőlük. Bibó ugyanakkor azzal is tisztában van, hogy mindezt a legkonkrétabb és józan politikai cselekvés által meghatározott módon kell végrehajtani. Így lehet elkerülni a tévútra vezető mechanizmusokat. *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* ezért, miközben mindannyiunk számára a mélyen szántó gondolkodás példájául szolgál, elsősorban felhívás volt azokhoz, akiknek dönteniük kellett a II. világháború után kialakuló jogi és politikai rend mibenlétéről. A közép-európai régió problémáit a klasszikus visegrádi formában elemezve ír Bibó a címben „kelet-európai” államokról. Nehéz feltételezni, hogy ebben nem játszott szerepet a régió háború után kialakult új politikai helyzete, keletre tolódása, a nagy eurázsiai birodalom befolyási övezetéhez történt betagozódása, vagyis sajátos orientalizálódása.

Hogyan találják fel magukat ebben az új helyzetben a közép-európai országok, hogyan őrizhetik meg a Nyugathoz fűződő kulturális kötődésüket, hogyan építsék saját önazonosságukat? Ilyen és hasonló gondolatok foglalkoztatták Bibó Istvánt. Hogy megfelelő választ találjon rájuk, élvezoncolásnak veti alá – diakronikus és szinkronikus nézőpontból egyaránt – régiónk államait. Így szándékozik diagnózist és prognózist felállítani.

Az első kérdéskör, amelyet igen lényegesnek tart a közép-európaiság sajátos jellegének megértése szempontjából, a nemzet fogalmához társul. Bibó István szerint a nemzet – miként számos munkájában hangsúlyozza – alapvető egységet képvisel Európa történelmében; államalkotó tehetséggel és hajlammal rendelkező közösséget. Az európai nemzetek többsége – állítja Bibó – már a középkorban kialakult, a XV. század elején pedig a kontinens nyugati részét képviselő, élenjáró nemzetek (olaszok, franciák, angolok, németek, spanyolok) már „mint kialakult karakterű, politikailag együvé tartozó egységek” jelentek meg. Ugyancsak ekkortájt következik be, Bibó István szerint, a két nemzeti modell, a nyugat-európai és a közép-európai modell szétválása. Megjegyzendő, hogy *A kelet-európai kisállamok nyomorúságának* szerzője a közép-európaiság fogalmát itt két királyság – a német és az olasz királyság – számára tartja fenn. Ezt írja: „a francia, angol és spanyol királyságok mind testesebb, mind effek-

tívebb valóságokká válnak, a *német* és *olasz* királyságok mind testetlenebbé, mind láthatatlanabbá, mind szimbolikusabbá”.

A sajátosságokra vonatkozó jellemzők némiképp rejtélyes képet mutatnak, különösen, mivel Bibó rögtön ezután bizonyos, a nyugati nemzetstruktúrákban felbukkanó szimbólumra hivatkozik. Jeanne d'Arcra és annak az adott nemzetek fejlődésében betöltött szerepére gondol: „Ekkortájt jelenik meg az első népies nacionalista: *Jeanne d'Arc*, s már megjelennek mindazok a gondolatok, melyekben a nemzeti érzés mindmáig tudatosodni szokott: a nemzet, mint amelynek java a legfőbb közösségi szempont, a nemzeti sajátosságok számontartása és értékelése, az idegen uralom elutasítása, sőt már a nemzeti nyelv értékelése is.”

Bibó azonban hangsúlyozza, hogy a nyelvi közösség ekkor még nem volt nemzetet meghatározó tényező vagy akár nemzetalakító érték. A nemzeti érzések és – ami ezzel együtt jár – a modern nacionalizmusok kialakulásában mérföldkövet a francia forradalom jelentett. Bibó szerint a felvilágosodás idején, a XVIII. század végén „a nemzethez fűződő politikai folyamatok tömegmozgalmakká, a nemzethez fűződő érzelmek tömegérmékké váltak”. Ugyanakkor azt is állítja, hogy e folyamat, amely a forradalmi Franciaországban vette kezdetét, és eltérő ütemben szinte minden országban elterjedt, hogy aztán a romantikus Európában teljesebbé, nagyon eltérő következményekkel járt. „Ennek a folyamatnak a során egyes nemzetek materiálisan és morálisan meggyarapodtak, mások materiálisan elnyomódtak és morálisan elaljasodtak, s volt olyan is, melynek fejlődése mindenesztül zsákutcába jutott.”

Mielőtt görcső alá vennénk ezt a zsákutcát, amely – nem nehéz kitalálni – a mi régióknak jutott osztályrészül, kíséreljük meg – *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* szerzőjének gondolatmenetét követve – sorra venni az előzményeket, és bizonyos mértékig a forrásokat is. Nos, nálunk, Európának ebben a részében a szóban forgó alapvető eltérések a török terjeszkedés következményeként kezdődtek. A meg-megújuló török támadások nyomán töredezni kezdtek az addig meglevő „nemzeti keretek”. A két alapvető érték: az állam és a nemzet fejlődésének útja kezdett radikálisan elválni a nyugat-európai úttól. Nyugaton a két tényező fejlődése egyúttal azok egyre harmonikusabb koherenciáját is jelentette, itt viszont a köztük levő kölcsönös kapcsolat felbomlott és deformálódott. Mindez, Bibó érvelése szerint, látványos formát öltött egy későbbi alakulatban – a Habsburg Birodalomban –, amelyet a szerző „végzetes államalakulatnak” nevez.

Figyeljünk fel egy különös tényre! Köztudomású, hogy a talán legnépszerűbb, a XX. század utolsó évtizedeinek magyar kultúrájában is jelenlevő közép-európai mítosz éppen a Habsburg Monarchiához fűződik. És ez a mítosz kifejezetten pozitív jellegű. „Boldog Ausztriáról” (*Austria felix*) szól. Nostalgiaíval emlegeti a kulturális sokszínűség, a kölcsönös tolerancia elvesztett Paradicsomát. E mítosz alkotói (Lengyelországban is) a különféle nemzetek, nemzetiségek, etnikai csoportok idilli együttélésére, a szokások, viseletek, a népzene, néphit stb. sajátosan „színes szöttezésére” hivatkoznak. Ez a kép végletesen különbözik attól, amelyet a korabeli közép-európai irodalom alkotott, hogy csak a mi példánkat, Jan Lam galíciai regényeit említsük. A Monarchia idealizálása alapvetően a történelmi kutatások eredményeit is figyelmen kívül hagyja, amikor csupán azokat a téziseket hangsúlyozza, amelyek Ferenc József államának a területén élő nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos relatív engedékenysége-

re utalnak. (Egyébként magának a császárnak mint mitikus hősnek az alakja radikálisan eltér valóságos történelmi arculatától.) Egyedül a Monarchia mítoszának kulturális vonatkozásáról állíthatjuk, hogy közel áll a valósághoz. A Habsburg Birodalom ugyanis valóban a különféle kultúrák olvasztótégelye, nagy értékteremtő potenciállal rendelkező színes mozaikja volt. Ennek a területnek a sokoldalú és mélyreható feldolgozása azonban mind ez ideig nem történt meg.

A Közép-Európával kapcsolatos „mitikus” gondolkodásmóddal összevetve különösen szembetűnő Bibó István eredetisége, a történelmi tényekhez való megalkuvás nélküli ragaszkodása és könyörtelen elemzőkészsége. Annál is inkább, mivel a történésztársadalomban is számos kritikátlanul elfogult rajongója akadt a Monarchiának. Voltak közöttük kiemelkedő személyiségek is (Magyarországon mindenekelőtt Szekfű Gyula, Lengyelországban talán Marian Zdziechowski), akik ugyan objektív igazság látszatát keltezték, ám nem tudták teljesen palástolni elfogultságukat.

Mellékesen figyeljük meg Bibó gondolkodásának még egy új vonását, ezúttal ugyancsak más közép-európai elképzelésekkel összevetve, azokkal is, amelyekben a történelmi álláspont győzedelmeskedett a szorosán vett (közvetlen) politikai célok felett, miként Oskar Halecki esetében és azokkal is, amelyekben ellentétes tendencia érvényesült (hogy csak a Naumann-féle Mitteleuropa elképzelést vagy akár Kossuth dunai konföderációs tervét említsük). Nos, ezek a szerzők (legkevésbé érinti ez Haleckit) alapvetően mind a közép-európaiság földrajzi tényezőiből indulnak ki, vagy egyenesen alárendelik azokat a politikai céloknak. Szinte egyáltalán nem foglalkoznak egyfelől a Közép-Európa és Nyugat-Európa, másfelől a Közép-Európa és Kelet-Európa között fennálló minőségi különbségekkel. Elsőként, azonnal a legkövetkezetesebben és legalaposabban, éppen Bibó István kezdett ezzel foglalkozni. Néhány írásában megpróbálta tetten érni azt a történelmi pillanatot, amelyben Európa láthatóan és földrajzilag is régiókra kezd oszlan. Bibó a középkorban véli felfedezni ezt a pillanatot, nevezetesen abban, hogy a hűbéri rendszer eltérő módon fejlődött: keleten eltorzult, s másodlagos alárendeltség formáját vette fel. Egyértelműen erre a diagnózisra hivatkozik Szűcs Jenő is *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című híres művében.

A Bibó István által létrehozott Közép-Európa-koncepció további sajátossága – miként majd látni fogjuk – a régió szélsőségesen pesszimista, mondhatni, egyenesen sötét képe. Határozottan különbözik nem csupán az irodalmárok és esszéírók (valamint némely történészek) idealizált megfogalmazásaitól, hanem a semleges hangvételű politikai-gazdasági jellemzésektől is. *A kelet-európai kisállamok nyomorúságának*, (valamint *A német politikai bisztéria okai és története*) szerzője már munkái címeiben is jelzi Közép-Európához mint történelmileg kialakult politikai-gazdasági-kulturális képződményhez való viszonyát. Ezt a képződményt Bibó sajátos betegségtünettel küzdő organizmusként kezeli.

Mennyiben járult hozzá az eltérő fejlődési mechanizmus kialakulásához az, hogy a közép-európai nemzetek hosszú időn át, kényszerűségből a Habsburg Birodalom részeként léteztek? Nos, Bibó szerint ez a birodalom felemás, heterogén, ellentétektől feszülő alakulat volt. A népszuverenitás érdekeinek érvényesítésére jött létre, és esélye sem volt valóságos egység létrehozására.

„Komoly egyesítő szándékok sokáig nem érvényesültek ebben az unióban – írja Bibó – [...] s az osztrák örökösödési háború alatt egy pillanattal egész groteskségében

megmutatkozik az a helyzet, hogy a császári címet nem viselő Mária Terézia országának *még neve sincsen*, hanem osztrák, magyar, cseh, lombard, belga, horvát nemzetek vagy nemzetközösségek merő együttese különböző joggal, nyelvel, igazgatással és tudattal.”

A Bibó által említett „tudat” elsősorban a nemzeti tudatra vonatkozik, a közösségi önazonosság érzésére sőt, az egyesítő szeretetre, az érzelmekben és reflexekben megnyilvánuló, sajátos szolidaritásra. Ilyen tudat elérése a fentebb említett megosztottság közepette természetesen rendkívül nehéz, egyenesen lehetetlennek látszó feladat. Kialakulhat többnyelvűség esetén, ilyesmire van példa a történelemben. A közösségi emlékezetek, a kulturális hagyományok különbözősége azonban, úgy tetszik, kizárja ennek a lehetőségét. Bibónak 1945-ben (minden éleslátása és kritikizmusa ellenére) több téves elképzelése is lehetett – sajnos, volt is. Tévedett – miként látni fogjuk – Jugoszlávia és a Szovjetunió helyzetének megítélésében, úgy vélte ugyanis, hogy bizonyos körülmények között a „nemzetek vagy nemzetközösségek” konglomerátuma harmonikus, közös tudattal és hazafias érzelmekkel átjárt organizmussá válhat. Nem zárta ki ennek lehetőségét még a Habsburg Birodalom esetében sem: „A XVIII. század második felében kezdenek csak komolyan jelentkezni olyan törekvések, melyek a Habsburgok összefüggő dunai államát valamiféle »osztrák« tudattal igyekeznek megtölteni. Mielőtt azonban bármi is megszülethetett volna ebből az osztrák tudatból, a francia forradalom nyomán elemi erővel megjelent a modern demokratikus nacionalizmus ezen a területen is, és teljesen új helyzetet teremtett.”

Afféle asztigmatikus gondolkodásmód kezd itt kialakulni. Nem könnyű Bibó István fentebb idézett megállapítását összeegyeztetni azzal a tézissel, amelyből egyértelműen következik, hogy bizonyos fejlődési utak a modern Európában eltűntek, megszakadtak a felvilágosodás korában. A közösségi érzések demokratizálódásának és nacionalizálódásának ekkor tapasztalható folyamatai a nemzetet és a nemzeti értékeket magas piedesztálra emelték, s a nemzeti érzések egzaltáltsága a romantika Európájában mintegy végérvényesen megpecsételte ezt az áttörést. Mindaz, ami korábban, ha nehézségek árán is, lehetséges volt, egy adott pillanattól kezdve inkább már csak utópia. Így tehát manapság a Habsburg Birodalom helyzetével összevethető (analógia felé gravitáló) helyzetekben a közös tudat – egy hegemonia égisze alatt történő – kialakítása kudarcra van ítélve. Lehetséges volna, hogy ez a szabály esetleg nem vonatkozik a közép-európai elképzelésekre? Ne feledjük, hogy Kossuth Lajos dunai konföderációs terve akkor született, amikor a modern nacionalizmus elérte csúcspontját. Egyébként maga a terv nacionalista-patrióta ösztönzésből született (miként később Naumann elképzelése is). Kossuth (Naumann már nem) a maga konföderációs ideájából, mint tudjuk, ki akarta zárni a hegemon ország-nemzet pozícióját, hogy határozottan megkülönböztesse a dunai országok unióját a jóllehet soknemzetiségű, osztrák Habsburg Monarchiától. A jelek szerint azonban még ennek, a közös tudat kialakításának útjában álló, kétségtelen akadálnak az eltüntetése sem bizonyul elégségesnek. Amikor Bibó István azt állítja, hogy a Habsburg Birodalom „alkalmi unió volt, és azt el tudta érni, hogy a beléje került nemzeteket meggyengítse, de arra nem volt képes, hogy ezeket a nemzeti egységeket feloldja”, hogy az „Ausztria-tudat” a XVIII–XIX. század fordulóján jelent meg, „azonban mélyebb közösségi gyökerei csak a német örökös tartományokban voltak”, akkor a bibói állítást alkalmazhatjuk – probabiliter – minden egyéb, hasonló

állami szervezetek létrehozására tett próbálkozásra, s így a közép-európai elképzelésekre is (avagy: mindenekelőtt ezekre). Sem a Kossuth, sem a Naumann által kidolgozott képződményeknek nem lenne esélyük a tudat (és érzésvilág) integrálására. Az ötletadók azonban számoltak ezzel. Jóval korlátozottabb célokat tűztek maguk elé. Többalanyú konföderációra, politikai és gazdasági erőként létező közösség létrehozására gondoltak.

Ugyanilyen célok vezérlik az Európai Unió építőit is. Ebben az esetben is elsősorban a gazdasági és politikai profitszerzés a döntő, bár az is szóba kerül, hogy egy ilyen nemzetek fölötti szervezet létének eredményessége szorosan összefügg (most és a jövőben is) integritásának fokával. Ezt viszont nehéz elképzelni kulturális integráció nélkül. Könnyebb létrehozni a határok nélküli, közös törvényhozású Európát, mintsem a közös európai tudatú, szolidáris érzelmű, közös kulturális értékrendű Európát. Kérdés, akarjuk-e ezt? És milyen áron? Lemondhatunk a hazai gyártású gépkocsimárkákról, ha számos más, uniós állammal működünk együtt tökéletesebb, akár Európán kívüli konstrukciók gyártásánál. De lemondhatunk-e saját irodalmunkról, még ha elismerjük is más, idegen alkotók nagyságát? Kisebb mértékben érinti ez a képzőművészeteket (különösen, ha nem kötődnek szorosan a lengyel valósághoz) vagy a zenét (főleg ha nem gyökerezik mélyen a hazai hagyományokban), ám azokat a műveket, amelyek egyúttal a nemzeti nyelv sajátos emlékművei, azokat alapjában véve nem lehet mással helyettesíteni.

Ez a fajta gondolkodásmód és lelkiállapot általánosnak tekinthető, mégis, a kisebb, leginkább egynyelvű nemzetek, amelyeknek történelmi tapasztalata magában hordja a nemzeti lét veszélyeztetése okozta félelmet, különös erővel mitizálják, bizonyos helyzetekben egyenesen abszolutizálják a nyelvnek mint saját jellemzőjüknek, önazonosságuk sajátos alapjának és a megmaradás zálogának a szerepét. Vonatkozik mindez a közép-európai nemzetekre is. Éppen ezért született meg éppen ebben a régióban a Bibó által a régióra jellemző nyelvi nacionalizmusnak nevezett jelenség. *A kelet-európai kisállamok nyomorúságának szerzője* szkeptikusan viszonyul ehhez a nyelvi mítoszhoz, bár megállapítja – történelmi tényként – annak elterjedtségét. Ezt írja: „[...] ma már Nyugat-Európában is gyakran lehet olyan véleményt hallani, hogy nemzet úgy keletkezik, hogy az egynyelvű emberek »összeállanak«, és államot alapítanak. Ilyen azonban még soha ezen a világon nem történt. A nemzet modern gondolata par excellence politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmek erejével birtokba akar venni és a magáénak akar tudni. [...] a nyelvi nacionalizmus megjelenése folytán az összes itteni nemzetek kezdtek számot vetni a maguk helyzetével a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, melyeknek történelmi határa mellett nyelvrokonok éltek, vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történelmi területén másnyelvűek éltek, kitűzték az egynyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát. Nem azt jelenti ez, hogy e területeken nyelvészeti tényezők hozzák létre a nemzeteket [...] A nemzeteket itt is, mint mindenütt, politikai tényezők hozzák létre. Igaz tehát a közép- és kelet-európai történelmi egységek híveinek az a gyakran hangoztatott állítása, hogy a nyelv maga nem nemzetalkotó tényező, hanem csak a történelem az.”

Bibó István fenti álláspontja minden bizonnyal az egész kérdés mélyreható átgondolásából és a történelmi tények alapos elemzéséből fakad. Úgy tetszik azonban, hogy Bibó végleges véleményére hatással volt a nyelvi kultusz, a nyelvi nacionalizmus következményeinek ismerete. Következése volt többek között az, hogy „Közép- és Kelet-Európában a nemzetek egymás közötti határai folyékonyakká váltak”. A pontosság kedvéért ismerjük el, hogy Bibó e két jelenséget – a nyelvi nacionalizmust és a határok folyékonyágát – nem ok-okozati összefüggésben mutatja be, inkább kölcsönös érintkezésükről, együttes jelentkezésükről ír, gondolatmenetéből mindenesetre az következik, hogy éppen a nyelvi nacionalizmusra nézve előnytelen – esetenként katasztrófális – történelmi eseményeket teszi felelőssé. Az országhatárok megállapításának szigorú egyértelműsége, a nemzetek közötti határok stabilitásának érzése a mi régióinkban csorbát szenvedett, minthogy az ugyanazon nyelvet beszélők egy része a politikai államhatárok más-más oldalán találta magát. Más szóval: Közép-Európában az államhatárok és a nyelvi határok nem fedték egymást. A saját nemzeti/nyelvi kisebbséghez (vagy a másik oldalról nézve a többséghez) fűződő lélektani kötelék a kisebbség (többség) által laktott, de a szomszédos állam határai között található földek felé gravitált. Bibó így ír erről: „Hamar kialakult tehát az a helyzet, hogy az itt újjászületett összes nemzetek szomszédaiak túlnyomó részével ádáz határvitákba bonyolódtak. Ez a helyzet egy csomó háborút és katasztrófát okozott, amiből a nemzeti lét és a területi státus még nagyobb bizonytalansága származott. Itt a fő forrása a közép- és kelet-európai nemzetek politikai *bisztériáinak*.”

A régiókra kétségkívül nagyon jellemző, Bibó által pejoratív kicsengéssel *nyelvi nacionalizmusnak* nevezett anyanyelvi kultusz ilyen perspektívában történő taglalása, úgy tetszik, nem igazán találó.

Országaink történelme azt bizonyítja, hogy ez a nyelvhez fűződő különleges viszony itt primér, mi több, elementáris jelenség volt. Az anyanyelv használatának kultusza erőteljesen a határesetekben (*nomen omen*) jelentkezett, olyankor, amikor a nemzet léte forgott kockán. Vonatkozik ez a régió tulajdonképpen minden államára. Még akkor is, ha felsőbb társadalmi rétegei szívesen használták a francia vagy a német nyelvet. A demokratikus megrázódtatás, majd később a romantika is természetesen megtette a maga hatását. A nyelvi egzaltáltságnak Közép-Európában mindenesetre megvoltak a maga sajátos forrásai. Amikor Lengyelország eltűnőben volt Európa térképéről, nem Franciaországból érkeztek az inspirációk annak hangsúlyozásához, hogy az anyanyelvnek mekkora szerepe van egy nemzet (különösen egy államiságától megfosztott nemzet) életében. A nyelvhez fűződő ilyenfajta viszonyulást a közösség saját, különlegesen fájdalmas tapasztalatai, az adott körülmények között születő baljóslatú jövőképek alakították, amely jövőben Franciszek Karpiński jóslata szerint „éhes gyermekeit muszájból az anya / az uralkodó nyelvre tanítja”. Magyarországon is sajátos volt a nyelvi motiváció. Ösztönző erőként hatott a nyelvi elszigeteltség, a nagyobb szomszédok elnyomásától való félelem, a XIX. század közepén pedig a „szláv tengerben” történő felolvadás egyre növekvő veszélyének érzete. Akkoriban fogalmazta meg híressé vált mondását Széchenyi István (aki melleleg nem beszélt tökéletesen magyarul, minthogy gyermekora óta a németet használta): „Nyelvében él a nemzet.” A mondásnak megvan a maga forrása, hiszen olyan, mintha az idős Krasicki szavait visszhangozná, miszerint a nemzetnek kultúrájában kell fennmaradnia, de hasonló elveket vallottak a csehek is, a szlovákok is a „nemzeti újjászületés” korszakában.

Vagyis a közép-európai „nyelvi nacionalizmusnak” különös jelentősége volt az itteni nemzetek egzisztenciája szempontjából. Sajátos pajzsként szolgált az idegen támadásokkal szemben, a szolidaritás zálogává, a nemzeti önazonosság érzésének koncentrált erejévé vált. Bibó az első világháborút követő, a Habsburg Birodalom szétesése után kialakult helyzetet veszi alapul. A romokon ekkor létrejött új vagy újjászületett közép-európai kis államokat határokkal választották szét, amelyek nem egyeztek meg a nyelvi határokkal. És az anyanyelvhez fűződő igen szoros viszony ekkor valóban elmérgesíthette a helyzetet. Kérdés azonban, hogy ha nincs a „nyelvi nacionalizmus”, sikerült volna-e kikerülni minden követelést és konfliktust? Mi volt ezeknek elsődleges és leglényesebb kiváltó oka? Milyen szerepet játszottak a Közép-Európa új rendjének alapelveit kialakító nagyhatalmak hibás döntései? És végül: hogyan viszonyuljunk a nemzeti kisebbségek ellenállásához, amelyet a rájuk nehezedő kikerülhetetlen elnyomás, asszimilálás, a többség által történő beolvasztás ellen tanúsítottak? Az utóbbi kérdésre különös gondal kell keresnünk a választ, mert olyan helyzetet érint, amely a történelmi sors alakulása folytán még osztályrészünkké válhat. Esetleg szembe kell néznünk annak veszélyével, hogy elveszítjük önazonosságunkat, történelmi emlékezetünket, nemzeti nyelvünket és az e nyelven írt műveket, elveszítjük Közép-Európa kis (és nagyobb) nemzeteiként csakúgy, mint általában európaiakként, ha asszimiláló erőnk az Európán kívülről érkező emigráns tömegek tekintetében nem lesz eléggé hatékony, s mi magunk válunk idővel kisebbséggé Európában. Ennek a ránk nézve baljóslatú helyzetnek kedveznek a nyugati civilizációban létrejött olyan jelenségek, mint a globalizmus és a tömegkultúra, különösen annak ún. popkultúra része. Ezek egyik legfőbb hatása – legáltalánosabban fogalmazva – a különbségek elmosása. A folyamat a társadalmi élet különböző területein zajlik, gazdasági, politikai téren csakúgy, mint a kultúrában (különösen az egyre inkább meghatározó helyet elfoglaló popkultúrában), a sportban stb. Vagyis az, ami a Bibó által közép-európainak tartott betegséggel függött össze, idővel általánosan vett európai szindrómát hozhat létre.

Bibó István e betegség történetének bemutatásakor három közép-európai (az ő terminológiájában kelet-európai) történelmi állam – Lengyelország, Magyarország és Csehország – bukását veszi alapul, „melyeket a Habsburg-monarchia többé-kevésbé eltartott, de annak összeomlása után napvilágra kerültek. Hogy valóságos és élő nemzetek, nem úgy, mint a Habsburgok állama, azt sikerült is megmutatniok.” Bibó itt elsiklik azon sajátosságok fölött, amelyek a túlélést segítették, és azokra a hibákra koncentrált, amelyek akadályozták a régió harmonikus fejlődését, a kölcsönös sértődések és konfliktusok tűzfészkévé váltak, végül pedig tágabb értelemben vett kataklizmákhoz vezettek.

Próbáljuk meg áttekinteni *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* szerzőjének gondolatmenetét, amelyet „Lengyelország problémájának” elemzésével indít. A Köztársaság történelmében két veszélyes pontot vél felfedezni, ezek: a Litván Nagyfejedelemség és Kelet-Poroszország, amelyek fenyegető arculatukat akkor mutatták meg, amikor a harmadik felosztással „Oroszország nagyban és egészben megkapta az összes orosz-litván területeket, a tisztán lengyel területeken pedig Poroszország és Ausztria osztozott”. A lengyelek azonban – írja Bibó – „nem voltak képesek különbséget tenni a között, ami a felosztásban *történelmi szükségszerűség*, s a között, ami a felosztásban merő *erőszak* volt”. Az, hogy a lengyelek ilyen tévesen értékelték a történelmi tényeket, Bibó szerint csupán következménye volt egy alapvető, sokkal nagyobb súlyú hibának. *A kelet-európai kisállamok*

mok nyomorúságának szerzője ezt a következőkben fogalmazza meg: „A történelem újból ugyanazt a leckét adta fel Lengyelország számára: a lengyel területekre alapozni nemzeti életét, és lemondani tudni azokról a nagy kiterjedésű keleti vidékekről, ahol voltak még lengyel nagybirtokosok, de nem voltak lengyel tömegek.” A történelem – a magyar gondolkodó fejtegetését követve – többször is lehetőséget nyújtott Lengyelországnak arra, hogy ezt a hibát kijavítsa, ám a lehetőség kihasználatlan maradt. Így aztán „A rigai békében több mint 6 millió orosz és ukrán kisebbség került uralma alá, ami komoly tényezője volt annak, hogy Lengyelország eltávolodott a demokráciától. [...] Húsz esztendővel később, 1939-ben [...] Lengyelország harmadszor is ugyanazon a történelmi leckén bukott el: az Oroszországgal való bizalmi állapot leckéjén.”

A második világháború befejeztével Lengyelország megint abba a lelkiállapotba került, hogy „Európa vele szemben tartozásban van”. S az Európa háború utáni rendjét meghatározó nagyhatalmak „megadták ezt a kárpótlást Szilézia és fél Pomeránia formájában, megtoldva e területek német lakosságának a teljes kitelepítési lehetőségével”.

A lengyel történelem néhány évszázadára, a lengyel politika hosszú távú stratégiájára kimondott fenti ítélet – mint látjuk – nagyon szigorú, mondhatni könyörtelen. De vajon megfelelő érveken nyugszik-e, igazságos-e ez az ítélet? Ismerjük Bibót, a gondolkodót, aki minden érzelemnél fontosabbnak éppen az objektivitást, a történelmi igazságságot tartja. Azért, mert csak ezek szolgálhatják a közjót. Bibó Istvánnak ez a mélyen morális nézőpontja jelenti a késztetést arra, hogy komolyan kezeljük érveit és az azokból származó következtetéseket. Csakhogy – legtisztább szándékai ellenére – nem téved-e véletlenül mégis? Megvolt-e a megfelelő tárgyi tudása? Hogyan látja a lengyel állam valóságos határait? Úgy véli ugyanis, hogy azokon kívül egyaránt találhatók olyan keleti területek, amelyeket Lengyelország a II. világháború után veszített el, miként olyan nyugati területek is, amelyeket – az ő megfogalmazása szerint – kárpótlás gyanánt kaptunk.

Mindazonáltal a részletekkel kapcsolatos különféle kétségek és ellenérvek hangoztatása vagy a Bibónak címezhető általánosabb természetű kérdések ellenére – gondolunk itt akár a manapság elfogadhatónak tartott, „legális” területi expanzió vagy gyarmatosítási tevékenység kronológiai kiindulópontjára – el kell ismernünk, hogy alapvető tézise egészséges és helyes. Fogyatékosága abban rejlik, hogy (lásd a fentebb megfogalmazott kétségeket és fenntartásokat) számos konkrét esetben nehéz azt pontosan alkalmazni. Ez az alapelv – idézzük csak fel – a következőképpen hangzik: egy adott állam nemzeti létének alapját a tősgyökeres területeknek kell képezniük. Ezt az alapelvet a „kelet-európai államok” történelme során rendre megsértették, s ez vezetett ezen államok „nyomorúságához”.

Második példaként Magyarországot veszi szemügyre Bibó. Ebben az esetben is igen elvhű, nem enged megszokott szigorúságából. Rámutat arra, hogy „Magyarország kiinduló problémája azonos Lengyelországéval. Adva volt egy történelmi államkeret, amely azonban nem volt teljes egészében magyar nyelvű, hanem több nemzetiség osztozott rajta.” Azzal vádolja a magyar államférfiakat, politikusokat és a történelmi Magyarországot, vagyis a soknemzetiségű Szt. István-i Korona minden szószólóját, hogy nem mérték fel helyesen a valóságot, nem vonták le a megfelelő következtetéseket a történelmi leckékből. Azt gondolták ugyanis, hogy nemcsak ők, de az összes kisebbség is egyformán szívén viseli az állam javát, hogy a nemzeti kisebbségek is magukénak

tekintik azt. Nagy reményeket fűztek a demokratikus folyamatok fejlődéséhez, azt feltételezték, hogy azok a nagy magyar egység stimuláló tényezői lesznek. 1848-ban azonban keserűen csalódnuk kellett, „mert a szabadságért harcoló Magyarország egyszerre találta magát szemben az *európai reakció* hatalmaival és saját *elégedetlen nemzetiségeivel*, s az eredmény az 1849. évi katasztrófa volt.” Magyarország azonban ebből a történelmi leckéből sem vonta le a megfelelő tanulságokat. Hamis premisszákon nyugvó egyezséget kötött Ausztriával (1867). Ezzel le is mondott a teljes függetlenségről, s kergette tovább a történelmi Nagy-Magyarország ábrándképét. Ugyanezen okból utasította el a demokráciát. Attól tartott, hogy a „demokrácia összes következményeinek a vállalása a nemzeti terület elszakadására fog vezetni”. Ebben az esetben, a jelek szerint, levonta 1848/1849 tanulságait, ám csak látszólag racionálisan, a valóságban fonák módon használta fel ezeket. Az eredmény az lett, hogy „a déli részben levő s már teljesen különálló nemzeti tudatra jutott nemzetiségek után most már az *északi területek szlovák és orosz lakossága* is végleg elszakadt a történelmi Magyarország gondolatától”.

A gyakorlatban mindennek a Monarchia szétesése után kellett bekövetkeznie, amely államalakulat azért a maga keretein belül fenntartotta a történelmi Magyarországnak legalább a látszatát. Az I. világháborút lezáró békeszerződés megkötésébe a magyaroknak már nem sok beleszólásuk volt. És nem voltak már illúzióik azt illetően sem, hogy végleg szakítani kell Nagy-Magyarország ábrándképével. Így is történt, ám az újonnan kialakított határokat az etnikai (nyelvi) eloszlás figyelmen kívül hagyásával húzták meg, s így: „Magyarországtól *nemcsak más nyelvű területeket*, hanem, ráadásul meglehetősen bőven adagolva, *magyar területeket* is elcsatoltak.”

A következmények könnyen kiszámíthatók, ugyanakkor siralmasak voltak: „a magyar politikai szemlélet *egész Magyarország felosztását egyszerűen brutális erőszaknak és a győzők hipokrizisének tulajdonította*, [...] Ennek következtében nem tudott elszakadni a *történelmi nagy Magyarország ábrándképétől*, és még inkább abba a lelkiállapotba került, hogy *Európa neki egy súlyos igazságtalansággal adósa*.” A történelem kérlelhetetlen logikája folytán aztán ez a „trianoni trauma” két évtized múlva Hitler karjaiba kergette a magyarokat. 1945 perspektívájából nézve Bibó István megállapítja, hogy a történelmi Nagy-Magyarország ábrándképe az 1944. évi katasztrófa következtében végleg összeomlott, és számítani kell arra, hogy az új békeszerződés „megint csak nem biztosítja az *etnikai határokat sem*”.

A cseh probléma *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* szerzőjének véleménye szerint „szintén a nyelvi határok és a történelmi határok eltéréséből nőtt ki”. Csehország helyzete azonban bizonyos, alapvető szempontból különbözött Lengyelország és Magyarország helyzetétől. A csehek ugyanis nem voltak a maguk államában hegemon helyzetben. Kétszer annyian voltak ugyan, mint „körül a határok mentén” élő németek, ám a két náció a középkortól a Habsburgok uralomra jutásáig békében élt egymással, és Csehországot egyaránt saját országuknak tekintették. Később aztán a németek erőre kaptak, és „a harmincéves háborúban Csehország állami különállása is teljességgel elhomályosodott”. Határozott áttörés azonban majd csak a XVIII. században következett be, amikor is a kiéleződött nyelvi harcok következtében komoly konfliktusok alakultak ki a csehek és a németek között. E „polgárháború” első szakaszában mindkét népcsoport kitarzott a történelmi Csehország mellett, ám rövidesen

„mindkét fél kilépett a történeti Csehország keretének gondolatvilágából”. A csehek a szláv tudat felé fordultak, s a szlovákokhoz közeledtek, a németek a nagynémet gondolat körében keresték helyüket. A csehszlovák állam alakulása közben lényeges jelenségek kerültek felszínre, és 1938-ban – a történelmi próbatétel idején – „csakhamar napvilágra jött, hogy Csehszlovákiának nemcsak a német lakossága, hanem a magyar lakosság, sőt a szlovák lakosság komoly része sem érez szolidaritást a csehszlovák állammal”. A német megszállás után a csehekben olyan érzés alakult ki, hogy saját nemzetiségijeik elárulták őket, s ekkor az ő történelmi tapasztalatuk is egybeesett a lengyelekével és a magyarokéval. 1945 után az újonnan létrejött cseh állam helyzete olyan képet mutatott, hogy magában foglalta a történeti Csehországot, s ehhez csatolták a történeti és – miként Bibó István hangsúlyozza – etnikai Magyarország egy részét.

A valamiképpen a régió visegrádi magjából kialakuló közép-európai szindróma elemzésekor Bibó némi figyelmet szentel Jugoszlávia (s bizonyos mértékig a Szovjetunió) látszólag más fejlődési útjának is. Jugoszlávia helyzetét vizsgálva az ott megvalósuló többnemzetiségű közösség perspektívájából – amely közösség ugyan (többségében) szláv tudatú, ám eltérő vallású és nyelvű nemzetekből áll – Bibó arra próbál rávilágítani, milyen sajátos körülmények tudták ebben az esetben áttörni a hasonló államszervezetek széteséséhez vezető belső konfliktusok generálásának, ha úgy tetszik, általános mechanizmusát. Arra a következtetésre jutott, hogy döntő szerepe volt ebben a sorsközösségnek, a második világháborúban közös célokért folytatott hősi harc hagyományának, a közös győzelem élményének. Bibó diagnózisát és értelmezését néhány évtized múltán naivnak és túl optimistának tarthatjuk, de az egész kérdés mindenekelőtt is mélyebb elemzést igényel.

Térjünk azonban vissza a régió három történeti államának pesszimista képéhez! Idézzük a szerző konklúzióját: „Mind a három szembekerült azzal a ténnyel, hogy az *örökölt történeti területeket*, melyekhez mély érzelmekkel ragaszkodott, annak soknyelvűsége folytán nem képes *egységes nemzeti tudattal* megtölteni. Mindhárom egy ideig azzal a hiú reménnyel áltatta magát, hogy *a demokrácia és a szabadság összekapcsoló ereje* fogja a szétgravitáló lakosságot egységbe kovácsolni. [...] Mind a három nemzet úgy érezte, és joggal, hogy Európa szégyenletesen cserbenhagyta.” Ugyanakkor egyik sem volt abban a lelkiállapotban, hogy meglássa bizonyos részben a történelem logikáját, mindent a külső erőszak számlájára írtak, s így hittek a régi rend restaurálásában. Bibó szerint mindez összefüggött ezen államok területi követeléseivel és a Lengyelországból és Csehszlovákiából történt, Bibó által elítélt deportálásokkal. Ebben az összefüggésben esik szó arról, hogy a területi követeléseket a demokrácia fölé helyezték, amely állítás történelmi pontatlanságnak, anakronizmusnak látszik. A demokratikus értékek gyakorlásának lehetőségei ugyanis – még közvetlenül a háború befejezése után is – erőteljesen korlátozottak voltak csakúgy, mint az inkriminált államok függetlensége. És talán a nyelvi kérdések Bibó által annyira hangsúlyozott szerepét is újra kellene értelmezni a közelmúlt jugoszláv és bizonyos értelemben csehszlovák tapasztalatainak fényében (ebben a kontextusban szintén alapos elemzésnek kellene alávetni Svájcnak mint több nyelvű államnak az esetét).

Hol keressük a közép-európai specifikum forrását? Bibó arra, az akkoriban (1945) állítása szerint általánosan uralkodó nézetre hivatkozik, amely szerint a Rajnától keletre

fekvő, Franciaország és Oroszország közé eső egész terület a politikai kultúra tekintetében eredendően elmaradott terület. Ennek összetevői: a társadalmi viszonyok antideмократikus jellege, a politikai módszerek és praktikák brutalitása, az itteni nacionalizmus „szűk, kicsinyes és erőszakos volta” az, hogy a politikai hatalom arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták és katonai klikkek kezében van, hogy a politikai filozófia „zűrzavaros, homályos és hazug” koncepciói miatt „e terület népei és országai nyugat-európai típusú demokratikus fejlődésre alkatilag képtelenek”.

Mielőtt áttérnénk Bibó István további érveire, figyeljük meg azt a kontrasztot, amely a lényegesen tágabb értelemben vett, Németországot is magába foglaló Közép-Európának eme komor ábrázolása és a térség irodalmi víziói között fedezhető fel! Elég, ha ütköztetjük a Bibó által említett „szűk, kicsinyes és erőszakos” nacionalizmus képét azokkal a nosztalgikus leírásokkal, amelyekben a soknemzetiségű társadalmak az általános tolerancia jegyében harmonikusan léteznek.

A kelet-európai kisállamok nyomorúságának szerzője a közép-európai társadalmak fentebbi determinánsait elemezve abból a kérdésből indul ki, hogy ez az elmaradottság vajon „eredendő” jellemzője-e az itteni társadalmaknak, vagy a régió sajátos történelmi helyzetének terméke? Bibó ez utóbbi lehetőség felé hajlik. Felsorolja azokat a fejlődési aberrációkat (itt persze rá lehetne kérdezni az aberrációk forrásaira), amelyek a tartós defektusokhoz vezettek. „Azok az intézmények, melyek Nyugat-Európában a demokrácia előiskoláját alkották, Közép- és Kelet-Európa társadalmát sokkal kevésbé intenzíven dolgozták át. A nyugati értelemben vett, személyes, szerződészerű relációkon alapuló *hűbériség* területe csak az Elbáig terjedt, azon túl a rideg, uniformizált *jobbágyság* túlnyomó uralma kezdődött. A polgári életforma [...] uralma nyugatról keletre csökkenő mértékben ért el a legalsó rétegekig.”

„...nem akadhatott olyan, aki [...] előre láthatta volna, hogy a XX. század közepére nemcsak Oroszország, de Törökország is a társadalmi fejlődésnek egyenesebb vonalában lesz, mint pl. Lengyelország vagy Magyarország.”

A magyar tudós nézetei az európai fejlődés útjainak az újkor küszöbén történt szétválását illetően igen értékesek, s más történésekre is ösztönzően hatottak. Mindazonáltal az, hogy Bibó ebből vezeti le az itteni „kisállamok” egész későbbi nyomorúságát, legalábbis vitatható. Hiszen nem sokkal korábban épp ő mondja, hogy keletebbre haladva egyre rosszabb volt a helyzet. Közép-Európa sajátossága éppenséggel az volt, hogy középen állt a két pólus: a személyes szerződésen nyugvó nyugati hűbéri rendszer és a keleti másodlagos alárendeltség között. A közép-európai társadalmak egyik legfőbb jellemzőjének tartja Bibó a beteges, különösen kiélezett nacionalizmust, elfeledkezik ugyanakkor arról, hogy éppen az általa elemzett három ország volt annak idején a kirekesztettek és üldözöttek aziluma, hogy itt talált menedéket a zsidók legnagyobb tömege, itt telepedtek le a Nyugatról érkezett máshitűek (különösen vonatkozik mindez a történelmi Magyarországra, főleg Erdélyre, valamint a Lengyel Köztársaságra), hogy igen könnyen asszimilálódtak itt a nyugati államokból menekült emigránsok (és nemcsak ők, de akár Lengyelországban például az örmények jelentős számú csoportjai is). Régióinkban a tolerancia fokát akkortájt, amikor Európa nyugati felében dühöngött az inkvizíció, és elkeseredett vallási háborúk tomboltak, igenis magasnak kell tartani. Mi történt hát később az itteni toleranciával, milyen körülmények között volt képes ilyen mértékben kifejlődni és eldeformálódni az itteni nacionaliz-

mus? Bibó, mint már tudjuk, ebben a francia forradalom vetését látja, amelyből a patrióta érzelmek demokratizálódása nőtt ki. Mi az oka akkor annak, hogy az ebből a talajból kinőtt nacionalizmus éppen Közép-Európában hozott ennyire buja termést? Szembetűnő, hogy Bibó a témához kapcsolódó fejtegetéseiben nem veszi tekintetbe azt a tényt, miszerint ezek az országok idegen erőszak áldozatai lettek (eltekintve ezúttal ennek kiváltó okaitól), és hosszú időre megfosztották őket függetlenségüktől és államiságuktól. Különösen jellemző volt a három agresszor által szétszaggatott Lengyelország helyzete. A teljes egészében a Habsburg Birodalomba bekebelezett Magyarország megőrizte, igaz, Ausztriának alárendelve, területi integritását, mi több, még – viszonylagos – hegemon helyzetét is a Magyar Korona területén élő nemzetiségekhez viszonyítva. Hasonlóan közties helyzetet foglalt el Csehország is. A XIX. (és a XX.) században a lengyelekben és a magyarokban az aktuális megalázó helyzet tudata egyaránt az egykori hatalom mitologizált emlékével, a régi szarmata, illetve a szkíta-hun büszkeséggel kapcsolódott össze. Csakis ezen a talajon szökkenhetett buján szárba, válhatott különösen intenzívvé a modern nacionalizmus, amelyet még a nemzeti elnyomatás idején is tovább erősítettek a prófétaköltők, felhasználták azt a patriotizmus szolgálatában, a nemzeti felszabadító törekvésekben. Ekkoriban védelmi szerepe volt, életben tartotta a szabadság iránti lelkesedést, az önazonosság érzését és a közösségi érzéseket. Még ha, elkerülhetetlenül, felbukkantak is közben a xenofóbia – vagy inkább a saját felsőbbrendűség hangsúlyozásának a tünetei (mint például a messianizmusban vagy *A lengyel nemzet és a lengyel zarándokság könyvei* című Mickiewicz-műben), ezek funkciója egyértelmű volt. Ugyanezt lehetett, már kisebb mértékben, elmondani a XIX. századi magyar nacionalizmusról is. A lengyel nacionalizmushoz a Népek Tavasa idején állt a legközelebb, de általában beárnyékolta a magyaroknak saját nemzeti kisebbségeikhez fűződő viszonya. Annál is inkább, mivel könnyen tanúsíthattak volna együttérzést, hiszen a Korona nemzetiségeinek a magyarokhoz fűződő viszonya hasonló volt, mint a magyaroknak az osztrákokhoz fűződő viszonya. Kár, hogy Bibó István nem írta le részletesebben, miben látta a degenerált közép-európai nacionalizmus jellemzőit, mely időszakban (időszakokban) jelentkezett különösen drasztikus formában, és mi volt a lényege. A hozzánk legközelebb álló lengyel példánál maradván arra gyanakszunk, hogy alighanem a lengyeleknek a II. Köztársaság területén élő nemzeti kisebbségekhez, különösen a litvánokhoz, fehéroroszokhoz, ukránokhoz, valószínűleg a zsidókhoz fűződő viszonyáról lehetett szó, és esetleg a németeket is ide vehetjük (Bibónak nagyon nem tetszett a német lakosság II. világháború utáni kitelepítése). Bármennyire tiszteljük Bibó mélyreható alaposágát, oly sokszor tanúsított intellektuális és erkölcsi feddhetetlenségét, az az érzésünk, hogy, legalább is ebben az esetben, túlságosan egyoldalú a tudása Lengyelország történelmét illetően, s ezért némely megállapításai és általánosításai megalapozott kétségeket kelthetnek.

Elgondolkodtató, hogy Bibó István, aki tisztában volt a közép-európai helyzet olyan különleges determinánsaival, mint „a nemzeti keretek bizonytalansága” vagy „a közösségért való egzisztenciális félelem”, ennyire szigorúan ítéli meg az itteni nacionalizmust. Ezt írja:

„Ezzel szemben Kelet-Európában a nemzeti keret valami olyan dolog volt, amit *meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett barcolni, és állandóan félteni kellett*, nemcsak

a meglevő dinasztikus állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a *saját népesség egy részének a közönyétől* s a nemzeti tudat ingadozó voltától is.”

És folytatja: „Mindnyájuk életét beárnyékolta egy idegen, gyökértelen államhatalom, mely [...] megfosztotta őket legjobb fiaiktól, mert karriert kínált a legtehetségesebbeknek, és börtönt és akasztófát a legigazabbaknak. A történeti s etnikai határok háborúsága hamar rávitte a népeket az *egymással való acsarkodásra* is [...]. Mindnyájan megismerték azt az érzést, mit jelent veszélyben tudni, elveszíteni vagy ellenséges, idegen kézen tudni a nemzeti történelem megszentelt helyeit és idegen uralom vagy elnyomás alatt népük egészét vagy egy részét. [...] Itt nem kell kiirtani vagy kitelepíteni egy nemzetet, itt esetleg ahhoz, hogy veszélyben érezze magát, elég nagy erővel és nagy erőszakkal *kétségbe vonni, hogy létezik*. [...] Ezekben az országokban a nép nagy tömegei, amelyek számára a kialakuló új nemzeti keret nem esett egybe a dinasztikus állam történetileg ismert realitásával, kezdetben bizonyos *passzivitással* állottak a nemzeti eszmével szemben, a nemzeti intelligencia tehát óriási erőfeszítéseket tett, hogy a *népet* »megtanítsa« *a nemzet leckéjére*.”

Nehéz nem egyetérteni ezekkel a szavakkal. Bibó bennük valamiféle elégtételt szolgáltat a közép-európai népeknek, ugyanakkor erőteljesen hangsúlyozza „nyomorúságukat”. A demokratikus folyamatokat elnyomó és deformáló itteni nacionalizmus a szigorú minősítés egyik legfontosabb indítéka. Bibó felállítja azt a tételt, miszerint a politikai fejlődés elengedhetetlen feltétele „az, hogy a közösség ügye és a szabadság ügye egy ügy legyen”. A demokrácia nem járhat együtt félelemmel. Ha attól félünk, hogy a demokrácia előrehaladása veszélyeztethet más, számunkra fontos értékeket: a stabilitást, a társadalmi békét, az erkölcsi rendet, a közösség javát, akkor nem lehet élni a demokrácia javaival. Közép-Európában pedig mindez általános jelenségnek számított. „Így a félelem, a veszély állandó érzésében szabállyá vált mindaz, amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurátítása, a cenzúra, az ellenség „bérenc”-einek, az „áruló”-nak a keresése [...] A demokrácia meghamisításának és korrumpálásának a legváltozatosabb formái jelentek meg, a legszubtilisabb, gyakran nem is tudatos módszerektől egészen a legdurvábbakig: az általános választójognak a demokratikus fejlődés *ellen* való kijátszása [...] és átmeneti diktatúrák.

Bibó értelmezése, úgy tetszik, nem teljesen világos. A közép-európai társadalmakra jellemző, néhány lényeges jegyre mutat rá, amelyek mind negatív jelenségek, jóllehet a fatális történelmi tapasztalatok által alakított szerencsétlen tudatban gyökeresnek, legalábbis bizonyos mértékig. Ezek kölcsönösen hatnak egymásra, a kölcsönhatások pedig destruktív következményekkel járnak, a társadalmi élet egyre nagyobb sérüléseit, torzulásait idézik elő. A nacionalizmus a demokráciához kapcsolódó, vélelmezett veszélyekkel szembeállítva egyre jobban degenerálódik. A félelmek, fóbiák, gyanakvások, korlátozások, agressziók e beteges viszony által kijelölt konfigurációjában a demokrácia torzulást szenved. Feltehetjük azonban a kérdést, hogy a fenti tulajdonságok és cselekvések közül melyeket társíthatunk a „szürke állampolgárokhoz”, a hétköznapi emberekhez, s melyeket kell – főleg, ha ugyan nem teljes egészében – a hatalmi szerveknek, az állami apparátusnak tulajdonítani? A demokrácia romlásának Bibó által említett, fentebb felsorolt megnyilvánulásai ugyanis kizárólag az intézményesült alanyokhoz köthető, és nehéz róluk az államhatalmi szférától elvonatkoztatva be-

szélni. Bibó ezzel minden bizonnyal tisztában volt; nehezen lehet ugyanis feltételezni, hogy művének címében véletlenül beszél „a kelet-európai államok” nyomorúságáról, nem pedig nemzetek vagy még inkább társadalmak nyomorúságáról. Igaz, ez a distinkció, mint már említettem, nem rajzolódik ki egyértelműen értekezése minden részében, gyakran beszél ugyanis úgy, mintha az a bizonyos nyomorúság elsősorban az itteni nemzetek szegénybélyege volna, bár néhány helyen megjegyzi, hogy e nyomorúság terjesztői közé kell sorolni a vezető elit és a hatalmi körök tagjait is. „Nyugaton a demokratikus és nemzeti fejlődés mozgó elitje elsősorban jogászokból, közigazgatási emberekből, politikai írókból, a gazdasági élet vezetőiből, szabad foglalkozású értelmiségiekből és szakszervezeti vezetőkből tevődött össze. Közép- és Kelet-Európában ezzel szemben kétirányú eltolódás is történt: egyrészt – a demokrácia szellemével szöges ellentétben – újból döntő szerephez jutott az *uralkodó*, a *nemes* és a *katona*, másrészt egészen különleges szerepet kapott az ún. *nemzeti intelligencia*. [...] Különösen megnövekedett a jelentősége azoknak az értelmiségi foglalkozásoknak, melyek a nemzeti közösség megkülönböztető sajátosságaival foglalkoztak, s azokat ápolták.”

Bibó úgy véli, hogy az említett nemzeti intelligencia látszatra jámbor tevékenységének lett a következménye „a nyelvi nacionalizmus ideológiája” (egyfolytában a két világháború közötti két évtizedről van szó). „Ez a fejlődés azáltal vált egy végzetes elhajlás kiindulópontjává, mert innen indultak ki azok a zavaros politikai elméletek és filozófiák, melyek utóbb elborították e félelemmel terhelt közösségek politikai életét.”

Bibó István minden bizonnyal a hozzá legközelebb levő magyar viszonyokra gondol, minthogy sem magát a nyelvi nacionalizmust, sem – ami ebből következik – annak a „zavaros politikai elméletek és filozófiák” fejlődésére kifejtett hatását nem olyan könnyű a korabeli lengyel viszonyokra alkalmazni. A két háború közötti lengyel történelem kutatói fonák ideológiák és filozófiák különféle megnyilvánulásait tárták fel, ám még ha ezeket a nacionalizmushoz kötötték is, nyelvi nacionalizmusról nem tettek említést. Hol lehetne ennek nyomára bukkanni? A korabeli Lengyelország miféle társadalmi jelenségei kapcsán kellene ezt a – feltételezett – nacionalizmust meghatározni? Bizonyára a nemzeti kisebbségek körében jelentkező decentralizáló tendenciák kapcsán. Mindenesetre a sejtések szférájában kell maradnunk, feltételezve, hogy a sajátosan lengyel történelemkutatási nézőpont lehetetlenné tette az általánosan ismert és nálunk is fellépő jelenség ilyen változatának kimutatását. Bibó ezt a politikai kultúra általános deformációjával hozza összefüggésbe, amely deformáció a vágyak és a valóság közti diszharmóniában, a saját múlt dicsőítésében, mítoszteremtésben, megalomániában jut kifejezésre. Mindez jelentős mértékben hozzájárul a kisebbségi komplexus kompenzálásához. Adott közösség efféle lélektani állapotát betegesnek, magát a betegséget pedig a közösségi hisztéria megnyilvánulási formájának kell tekintenünk. Bibó István ezt használta kulcsként az utóbbi évszázadok német lelkületének értelmezéséhez és megértéséhez, s most hasonló diagnózist állít fel a közép-európai nemzetek (társadalmak) elesettsége kapcsán. A következményeket is felvázolja: „a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága az értékvilág teljes megzavarodását idézi elő. [...] A nemzeti élet minden megnyilvánulása a *legádázabb nemzeti célszerűség* alá rendelődött, s mind reális, mind képzelt teljesítményük – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztette spontán, öncélú jellegét, és belekerült a *nemzeti öndokumentáció* szolgálatá-

ba. A hamisítástól a gyilkossáig minden szent és sérthetetlen lett, ha »a nemzet nevében«, »a nemzet érdekében« történt.” Ugyanezen cél szolgálatában működtek a tájékoztatási eszközök, s ami még rosszabb, a „nemzeti tudomány” is. Az így értelmezett tudomány célul tűzte maga elé a nemzeti lét történelmi (vagy ha ez nem volt lehetséges, akkor őstörténeti) jogosultságának kidolgozását. Kereste továbbá az áhított területi elképzeléseket alátámasztó tudományos érveket, valamint a területi követelések vagy viták alátámasztására és igazolására szolgáló „tudományos” indokokat. *A kelet-európai kisállamok nyomorúságának szerzője* az ilyen praktikákat rendkívül károsaknak tartja nemcsak gyakorlati megnyilvánulásaikban és a közvetlen politikai konzekvenciákat tekintve, de általánosabb síkon is, hosszabb távú következményeik miatt is: abban, hogy e nemzetek elitjét hamis viszonyba hozta a valósággal, hogy demoralizálta a közösség tagjait. Bibó felfogása szerint ugyanis a címben jelölt „kisállamok nyomorúsága” nagy mértékben „a területi viták nyomorúsága”: „Közép- és Kelet-Európa területi státusának az összezavarodása és politikai kultúrájának deformálódása a legsúlyosabb következményekkel az itteni nemzetek egymás közti viszonyában járt.”

Bibó István itt bemutatja a régióra jellemző kölcsönös viszonyok aktuális állapotát, azt a labilis és bizonytalan *status quót*, amelyet megfertőztek a neheztelesek épp úgy, mint a jelenre vonatkozó káros mentális betegségek, végül pedig a valóságos strukturális hibák. A területi határok kérdését kísérő, nem múló feszültségeket a már ismerős „nyelvi nacionalizmus” talaján született sajátos „nyelvi háború” tartja életben. Ezek a népek – írja Bibó – állami létük jövőjét az ugyanazon nyelvet beszélő emberek közösségére akarják alapozni. A nyelvi statisztikák eredményétől függ az államhatárok kijelölésének és a területi követelések megoldásának módja. „E népek – írja Bibó – állami életük jövőjét az egynyelvű emberek összetartozására akarják alapozni s a nyelvi statisztika eredményeitől várják határaik vagy határigényeik sorsának az eldőlését.”

Bibó ebben a kontextusban óriási empátiával mutatja be „a kisebbségi élet elviselhetetlenségét”. A kisebbségek diszkriminálásának különféle formáival valószínűleg épp eleget találkozhatott saját országában. S erre, mint minden sérelemre, rendkívüli érzékenységgel reagált. Azzal, hogy szolidaritást vállalt a kisebbségekkel, kitette magát honfitársai bizalmatlanságának, szélsőséges esetekben akár elmarasztalásának is. Hiszen azok különféle váratlan konfliktusok esetén különféle racionális érveket találhattak a kisebbségek ellen végrehajtandó azonnali cselekvések alátámasztására. Bibó jól ismerte a kisebbség és a többség ide vonatkozó frazeológiáját, a kölcsönös bizalmatlanság és gyanakvás légkörét. „Teljesen reménytelen az az állandó vita, hogy a többség kezdte-e az elnyomást vagy a kisebbség az államellenes agitációt.”

E gordiuszi csomó megoldásának Bibó által ajánlott módja egyenesen paradox határokat súroló bravúrnak tűnhetett fel, a nemzeti többség számos képviselője pedig szinte elfogadhatatlannak tarthatta. „Persze hogy ilyen helyzetben tisztán látó, bátor és demokratikus közvélemény és politika egyet tehet: maximális lehetőségeket nyújt a kisebbségnek a meglévő kereten belül, és saját kezdeményezéséből megvalósítja a legmerészebb kisebbségi követeléseket, amivel azonban egyúttal vállalja az esetleges elszakadás kockázatát is. [...] Ehhez azonban az kell, hogy *ne féljen*, és ne higgye, hogy az idegen nyelvű vagy kisebbségi területek leválása a nemzet halálát jelenti.”

A kelet-európai kisállamok nyomorúságának szerzője fenti kijelentésekor következetesen kitart az általa hangoztatott azon alapelv mellett, miszerint a demokrácia nem egyeztet-

hető össze a félelemmel. És azt is hangoztatta, hogy a demokrácia a nemzet erejének, virágzásának Közép- és Kelet-Európára oly jellemző *territoriocentrikus* szemléletével sem egyeztethető össze.

De vajon Bibó tisztességes gondolatait nem tartjuk-e ma, a XXI. század elején, több évtizednyire azok megfogalmazása után túlságosan idealisztikus, mondhatni irreális gondolatoknak? Amikor a magyar gondolkodó bátor, demokratikus választ követel mindenféle, még a legszélsőségesebb, egyenesen szecesszióra törekvő kisebbségi követelésekre is, vajon kellő mértékben veszi-e tekintetbe az ilyen szituációk különféle árnyalatait? A Trianon utáni Magyarország perspektívájából ilyen követelést lehetett volna címezni például a szomszédos államoknak: Romániának, Csehszlovákiának, Jugoszláviának, a követelés teljesülése pedig végső elszámolásként azt jelentette volna, hogy a magyar kisebbség az általa lakott területekkel együtt elszakad az említett országoktól. Jelentette volna-e ez következésképpen azt, hogy visszacsatolják azokat a földeket is (csak a Bibó által korábban már említett magyar etnikumúakat) Magyarországhoz, ami gyakorlatilag a békeszerződés vonatkozó döntéseinek érvénytelenítésével lett volna egyenlő? Mekkora politikai felelősségvállalás jár együtt az ilyen tevékenységgel, a kortársak és utódok miféle ítéletének teszik ki magukat a döntéshozók, milyen kiszámíthatatlan következmények jelentkezhetnek nemzetközi viszonylatban? De ezenkívül még másfajta kérdések is felvetődnek, amelyeket Bibó mintha figyelmen kívül hagyta. Az első azoknak a területeknek az etnikai és nyelvi „tisztasága”, amelyeken a kisebbség alkotja a többséget. Az engedélyezett elszakadás esetén, amelyet *A kelet-európai kisállamok nyomorúságának szerzője* végső megoldásként hajlandó elfogadni, majd az elszakított területeknek az anyaországhoz történő visszacsatolása esetén mit lehet kezdeni azokkal, akik a korábbi felállásban a többséget alkották, s most, az új helyzetben kisebbségbe kerültek? Nem mindig egyértelműek továbbá a kisebbség, mi több, a kisebbségi státus meghatározásának kritériumai sem. Hogyan viselkedjenek a „bátor és igazi demokraták” olyankor, ha maximálisan radikális követeléseket hirdet egy olyan etnikai kisebbség (az anyaországtól elszakítva élő nemzeti kisebbség példája nyomán), amelyet megfosztottak anyaországától (vagy olyan nem is volt neki), példának okáért a cigányság? Mit lehet tenni, ha Csehországban függetlenséget követelnek majd a morvák, Lengyelországban autonómiát és függetlenséget óhajtanak maguknak a kasubok vagy a sziléziaiak? És hogyan kell minősíteni vagy értékelni az önazonosságra vonatkozó deklarációkat? Végül pedig hogyan kell értékelni ilyen és hasonló esetekben a helyi ideológusok és politikusok szerepét, akik a maguk kis „királyságainak” elszakadásáról álmodoznak, mert ebben látják ambícióik megvalósulását.

Az ilyen (és számos más) problémát tekintve, nem lenne-e túl nagy ár a demokratikus dezintegráció? Nem gerjesztene-e újabb konfliktusokat, újabb veszélyes ellentéteket?

Tegyük fel végül a kérdést, hogy Bibó István vajon észlelhette-e mindezeket a problémákat és az európai rend és konszolidáció útjában tornyosuló akadályokat?

Tudjuk, hogy vérbeli demokrataként ellene volt minden dominanciára és erőszakra irányuló törekvésnek. A nemzetek önrendelkezési jogát szent parancsnak tartotta, csak-hogy abban is rejtőzködtek bizonyos csapdák és visszaélési lehetőségek. Régiókat jellemezve a következőket írta Bibó: „Idetartoznak a különböző nemzetek itteni vagy ottani „vezető” szerepéről, a kereszténységet, a kultúrát, a demokráciát terjesztő vagy védelmező „misszió”-járól szóló elméletek. Nem egészen azonos ezekkel a német „Herrenvolk”-

koncepció, mely elvileg *minden* más nemzettel szemben érvényes akar lenni. A kelet-európai kis nemzetek vezetési jogcímei ellenben csak egy meghatározott, igényelt vagy birtokolt területre vonatkoznak, s egyetlen céljuk a kisebbségek, a másnyelvűek elszakadása vagy különállási törekvéseit ellensúlyozni.”

Az nem lehet, hogy más törvények és alapelvek legyenek érvényesek Közép- és Kelet-Európában, és megint mások a Nyugatra vagy a Keletre (vagy, mondjuk, az Egyesült Államokra) nézve. Régióknak, régióknak történelmének és aktuális (1945) gyengeségeinek élve boncolása, még ha sok pontban mélyreható és találó is, túl gyakran eredményez olyan karakterisztikát, amelyben a Közép- (ill. Kelet)-Európának tulajdonított jellemzők a legkevésbé sem tartoznak régióknak specifikumai közé. De legalábbis olyan általános síkon mozognak, hogy ebben a formájukban nem következnek szükségszerűen a különféle reális (történelmi és strukturális), valamint tudati, esetleg mentális tényezők lokális konfigurációjától. Számos, Bibó István által Közép-Európának tulajdonított gyengeséggel minden gond nélkül találkozhatunk Európa és a világ más részében is.

Ugyanez a helyzet a Bibó által bírált „vezető szereppel”, a „misszióról” szóló elméletekkel és a nemzeti megalománia egyéb megnyilvánulásaival. A szerző már érvelése kezdetén kötelességének érzi, hogy a közép-európai „nagyságról szőtt álmokat” szembeállítsa a veszedelmes német „Herrenvolk”-ideológiával. De hiszen hasonló – a missziót hangsúlyozó – ideák vezéreltek minden gyarmatosítót, az egész gyarmatosítást is, mint-hogy az imperialista ideológiák elengedhetetlen részét képezik. Az ilyenfajta gondolkodásmódok közép-európai specifikumát az adja, hogy ez utóbbiak tulajdonképpen – az esetek többségében – defenzív és kompenzációs jellegűek. A történelem olyan áldozatainak, olyan nemzeteknek a „hatalomról szőtt álmairól” van szó, amely nemzetek ismerik a rabság, az idegen elnyomás ízét, amelyek reszketve féltik – amit oly egyszerűen érez Bibó – függetlenségüket (mert ennek áráról fájdalmas ismereteket szereztek), területi integritásukat mint szuverén létük megőrzésének zálogát, hiszen ezt a létet – miként arról már meggyőződhetek – idegen hatalmak nemcsak megkérdőjelezhetik, de meg is semmisíthetik. És itt derül fény igazán a néha talán érthető tettek, törekvések siralmas, szégyenletes, mondhatni nyomorúságos oldalára. Mert lám, a hatalmas szomszédokban megtestesülő sors által keményen sújtott nemzetek maguk is képesekké válnak arra, hogy hasonló traumát okozzanak a náluk is gyöngébbeknek és védtelenebbeknek. Ilyen – és csakis ilyen – kontextusban érthető Bibó István erkölcsi determinációja.

Azóta, hogy ezt kifejezésre juttatta, eltelt több mint hatvan esztendő. Mai perspektívából nézve a probléma, amelyről beszélünk, különleges módon jelentkezett a Nyugat államaiban. Különösen azokban, amelyek valamikor gyarmatosító hatalmak voltak. Az egykori gyarmatok lakossága ugyanis mintegy viszonozza a vendéglátást, és egyre nagyobb tömegekben özönlí el a „metropoliszokat”. A demográfiai tendenciákat nézve féltő, hogy néhány évtized múlva a tősgyökeres európaiak kisebbséggé válnak saját országaikban. Napjainkban, amikor a kérdés még viszonylag nyitott, a mozgástér a gazdaság könyörtelen diktátuma miatt eléggé korlátozott. És az erkölcsi tér? Hogyan viselkedjünk a tömeges migrációt illetően? Ez a jelenség elméletileg veszélyeztetheti az európai kulturális örökséget, elsősorban a nemzeti nyelveket és az azokon megörökített műveket (különösen a szépirodalmi alkotásokat). Eszerint az emigránsok teljes asszimilálására kell törekedni? És ha az ilyen fajta törekvések határozott ellenállásba ütköznek? Mi-

lyen mértékig lehet ezeket alkalmazni tekintetbe véve az olyan, az európai kultúrában manapság megkérdőjelezhetetlen elveket, mint amilyen a tolerancia, a kisebbségi jog és más, gyakran törvényileg rögzített humanitárius elvek? Kijelenthetjük, hogy ennek a kérdéskörnek a jövőre nézve összeurópai jelentősége van, minthogy a tét nem más, mint Európa jövője és az európai önazonosság. És ne feledkezzünk el a tömeges – Európán belüli – megélhetési migrációval kapcsolatos dilemmákról sem! Ezek néha, bizonyos aspektusaikban, a Bibó István által Közép- és Kelet-Európa kapcsán felvetett problémákra emlékeztetnek. Hogyan reagáljon a német demokrácia a Németország területén lakó több milliós török közösség radikális követeléseire, igényeire? Meg lehet-e határozni, hogy hol van az anyaországhoz fűződő szolidaritás határa (a két ország érdekeinek konfliktusa esetén)?

A kelet-európai kisállamok nyomorúságának szerzője a demokratikus alapelveknek, a tolerancia követelményeinek, a felelősség parancsának nehéz terhét rakja a többség képviselőinek, a nagyobb létszámúaknak, az erősebbeknek a vállára. Nem foglalkozik azzal az esetleges jogukkal, hogy a kisebbséget legalább az elemi együttélés szabályainak betartására kényszerítse, nemet mond az asszimilációra, amennyiben az a kényszerítés valamilyen formáival vagy a „birtoklók” nyomásgyakorlásával társulna. Elutasítóan ír még „a magyar és csehszlovák frazeológiáról” is, amely a „birtoklók” jogait hivatott megindokolni. Ironizál a „magyar módszer” kapcsán, amely a történeti régiségre, az ezeréves Kárpát-medencei birtoklásra támaszkodik. Gúnyolja a történelmi követeléseknek a kereszténység védelmének (antemurale) egykori küldetésével történő igazolását. Arra a következtetésre jut, hogy „A magyar argumentáció súlyosan irrealisztikus azért, mert szembeszáll a közép- és kelet-európai nemzetalakulás alapvető tényével, a történeti államkeretek összeomlásával.” Hasonló módon kezeli a „csehszlovák módszert” is, és valószínűleg hasonló sorsra jutna a „lengyel módszer” is. Ezek egyébként minden bizonnyal egy tőről fakadtak.

A Bibó által felállított diagnózisok érvényességével és a bibói következtetések, irányelvek alkalmazhatóságával kapcsolatos számos kétség és fenntartás ellenére el kell ismerni, hogy a szerző többször is rátapintott régióink törékenységének érzékeny pontjaira.

Az értelem fölött uralkodó „területi hisztériával” kapcsolatos téziseinek alátámasztására Bibó a következő példákat hozza fel: „Területi okok tették, hogy Lengyelország 1938-ban minden ellenkező érdeke dacára is Németországgal haladt egy vonalon; területi aspirációk csábították bele Olaszországot 1940-ben a háborúba (vagyis az említett hisztéria nem korlátozódott „a kelet-európai kisállamokra” – megjegyzés: J. S.); területi okok tették, hogy Románia 1941-ben a német táborba került, s területi okok tették, hogy Magyarország és Bulgária [...] a döntő pillanatban mégis belecsúsztak a németek háborújába.”

Ugyancsak neuralgikus pontot érint a közép- és kelet-európai politikai kultúra deformálódásának egyik legszomorúbb fejezetére vonatkozó könyörtelen bibói reflexió: „nem a maga való mivoltából akar megélni, hanem abból, hogy neki az élettől, a történelemtől, a többitől *követelmivalója* van. Ebben a lelkiállapotban mindinkább elveszti érzékét a maga kötelességei és közösségi felelőssége iránt, s minden erkölcsi szabály csak arra jó számára, hogy a maga követeléseit alátámassza velük.”

Felidéződik itt az emberben a lengyel Stanisław Brzozowskihoz intézett erőteljes kritikája. Bibó, a régiókbéli „kisállamok nyomorúságára” vonatkozó kü-

lönféle determinánsok összegzésekor mindenesetre elégtételre is elszánja magát, amikor a „nyomorúság” genezisére mutat rá: „E terület nem azért nem tud konszolidálódni, mert eredendően barbár, hanem azért barbarizálódott el, mert szerencsétlen történelmi eseménysorozatok folytán lezorult az európai konszolidáció útjáról, s nem tudott oda többé visszajutni. Sajnos nem is nagyon segítettek neki, sőt néha egyenesen meg is akadályozták ebben.”

Fontos politikai döntések előestéjén Bibó számba veszi a konszolidáció lehetőségeit. Állítása szerint korábban ilyesmire két alkalommal nyílt lehetőség, mégpedig akkor, amikor szétrobbant a két nemzetek fölötti államalakulat: a török birodalom (1912) és a Habsburgok birodalma (1918). Jelenleg – azaz közvetlenül a II. világháború után – a közép-európai államok, a jugoszláv kivételtől eltekintve, általában nemzeti és egy nyelvű államok (ami nem zárja ki bizonyos nyelvi vagy kisebbségi szigetek meglétét). A történetileg kialakult határok helyét átvették az etnikai határok. Bibó számba veszi azokat a „babonákat, melyekkel az itteni határkérdéseket el szokták ködösíteni”, például azt, hogy nem lehet igazságos határt megállapítani. A másik babona a lakosság kevertségére vonatkozik (ami csak történelmi igények esetén lehetne veszélyes). Bibó el-lene van mindenféle federációnak, s arra emlékeztet, hogy „ezen a vidéken volt már egy nemzet feletti federáció, a Habsburgok birodalmának formájában” (egyébként is a federáció létrehozásának előfeltétele a határok legalább minimális stabilitása). „Minden konszolidáció ott kezdődik, amikor kialakul egy olyan állapot, melyben bizonyos alapvető kérdésekben nincs vita. Nemzetközi síkon mindenekelőtt a határok kérdése ilyen.”

Ez a probléma a háború után állandóan jelenlevő potenciális tűzfészkek volt. A veszély semlegesítését Bibó a gondosan és szakszerűen végrehajtott népszavazásokban látta, ugyanakkor – hangsúlyozta – a népcseré és a kitelepítés eszközához kizárólag végső kényszerhelyzetben szabad nyúlni: „népcseré csakis kölcsönösségi alapon, csakis a nemzetek közösségének határozata alapján és ellenőrzése mellett történhetik, s ha egyszer így lefolyt, vissza nem csinálható”. Elsősorban a jó béke tudományának lehangyatlásától tartott (pozitív mintának a felvilágosodás korát nevezte), az elvi alapok eltűnésétől félt. Ezt írta: „Nem azt jelenti ez, hogy a területi kérdésekből az irredentizmus és a revizionizmus módszereivel szüntelenül hangoztatott sérelmi frazeológiát engedjük felnőni, mert ebből csak még nagyobb nyomorúság áradna ki erre a szerencsétlen területre. A közép- és kelet-európai népeket meg kell akadályozni abban, hogy területi viszályaikkal állandóan nyugtalanítsák Európát. Európának feltétlenül stabilitásra van szüksége, tehát karhatalommal kell megakadályozni a megcsontított államokat az irredenta agitációban éppen úgy, mint ahogyan karhatalommal kell megakadályozni a birtokló államokat a kisebbségek elnyomásában. [...] egyetlenegy nemzedék életében immár két világháborút robbantottak ki Németországnak és a tőle keletre levő kis nemzeteknek az anarchiájából.”

Ilyen, egész Európa perspektívájából fogalmazott *mementóval* fejezi be Bibó a „kelet-európai kisállamok nyomorúságáról” szóló elmélkedését. Azóta eltelt immáron több mint hatvan év. Ebből Közép-Európa több mint negyven éven át sarló és kalapács közt sínylődött korlátozott szuverenitás, a nemzeti rokon- és ellenszenvék elfojtása közepette. A Nagy Testvér öleléséből kiszabadulva, az európai integráció perspektívái, majd reális esélyei ellenére, a mai, globális, nemzetek fölötti érdekek árnyékában formálódott nyu-

gati gondolkodásmód ellenére föléledtek a nacionalista alapérzelmek, aminek következtében számos új kis állam jött létre Európa közepén és attól keletre is. Felbomlott két nemzetek fölötti államalakulat, amelyekkel Bibó sokat foglalkozott. Jugoszlávia felbomlását ráadásul az évtizedeken át közös államot alkotó nemzetek gyilkos gyűlöletének tragikus eseményei kísérték. Még Csehszlovákia is kettévált, nyugodt körülmények között ugyan, de kizárva minden illúziót.

A lassan az európai struktúrákhoz integrálódó Közép-Európa jövőjére a jelek szerint rányomja majd bélyegét az önazonosságért, a kulturális önállóságért folyó küzdelem, a harc, hogy a kontinens nagyhatalmai mellett méltó helyet vívjon ki magának. Mindezekelőtt azonban rá fogja vetni árnyékát egész Európa sorsa, hiszen a földrész évszázadok óta jósolt alkonya manapság egyre inkább reális veszéllyé kezd válni.

(SZENYÁN ERZSÉBET fordítása)

JERZY SNOPEK (1952) irodalomtörténész, műfordító. József Attila és Pilinszky János fordítója. Könyve: *Magyarország* (történelmi és művelődéstörténeti vázlat, 2002).